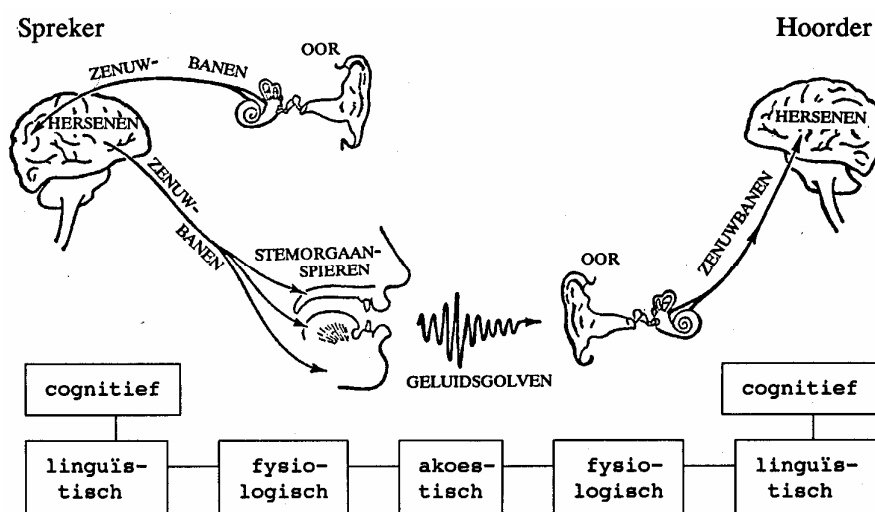

INLEIDING

In spraakcommunicatie zijn drie elementen van belang: de spreker, het spraakgeluid en de luisteraar. In de volgende figuur wordt het proces van spreken en verstaan weergegeven in de vorm van de zogenaamde *spraakketen*, d.i. een schematische voorstelling van wat zich afspeelt tussen het ‘bepalen’ van de boodschap in de geest van de spreker en het begrijpen daarvan door de hoorder:

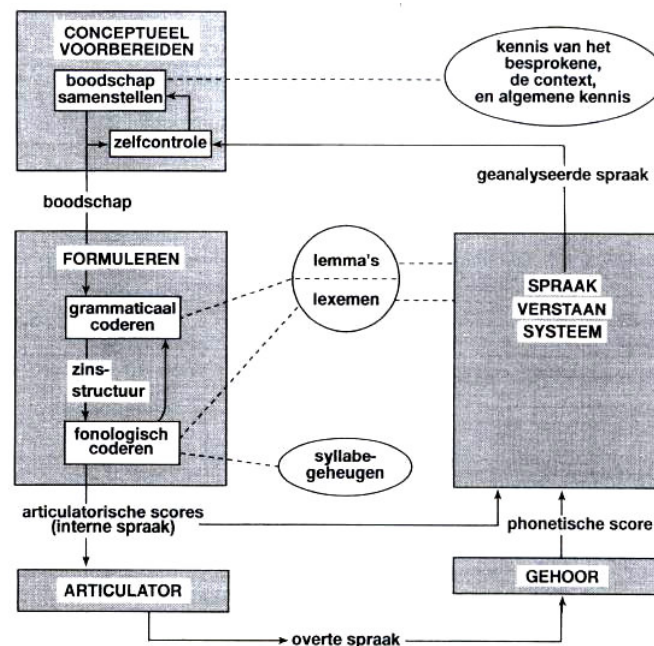

Figuur 0.1. De spraakketen (overgenomen uit Neijt 1994: 15)

In mondelinge interacties zijn sprekers zich in het algemeen niet bewust van hun spraak. Waar het in zulke situaties om gaat, is immers het overbrengen van betekenis (Levelt 1994: 5). Dit verloopt echter in verschillende stadia, zoals moge blijken uit figuur 0.1. Daar is de laatste decennia in de psycholinguïstiek veel onderzoek naar gedaan. Men zie o.a. Levelt (1989, 1994) voor een model van de spreker en Massaro (2001), Nguyen (2004) en Cutler e.a. (1997) voor recente syntheses van het onderzoek naar spraakperceptie. Samenvattend ziet het spraakcommunicatieproces er als volgt uit.

In de eerste fase van de spraakketen beslist de spreker wat hij precies aan de hoorder/luisteraar gaat meedelen (het cognitieve niveau). Wat zich in dit stadium afspeelt, vraagt vrij veel aandacht en verloopt langzaam. Deze eerste fase noemt Levelt (1994: 8) ‘conceptuele voorbereiding’. Daarna moet de boodschap geformuleerd worden (het linguïstische niveau). Dit verloopt in twee stappen, nl. ‘grammaticaal coderen’ en ‘fonologisch coderen’. Bij het grammaticaal coderen selecteert de spreker de meest geschikte woorden en zinsstructuren om zijn bedoeling zo nauwkeurig mogelijk weer te geven. Bij het fonologisch coderen daarentegen worden de uitspraak van elk woord en de prosodie (m.n. de

intonatie en het metrisch verloop van de uiting) voorbereid. Dit resulteert in een articulatorisch programma, oftewel een abstract, mentaal (taal)bouwsel dat ook als ‘innerlijke spraak’ kan worden ervaren (Levelt 1994: 8). In het volgende stadium moet dit articulatorische programma uitgevoerd worden door de spraakorganen (het fysiologische niveau). Is er niets misgegaan, dan ontstaat er spraakgeluid: een opeenvolging van kleine, maar zeer snel op elkaar volgende verstoringen van de luchtdruk (het akoestische niveau). Loopt er wél iets mis, dan kan de spreker stoppen en zichzelf corrigeren (‘zelfcontrole’). Figuur 0.2. vat het spraakproductieproces samen:

Figuur 0.2. Een blauwdruk van de spreker (overgenomen uit Levelt 1994: 7)

De volgende fase van het communicatieproces vindt aan de kant van de hoorder/luisteraar plaats. In dit stadium vangt die namelijk de door de spreker teweeggebrachte luchttrillingen op en krijgt hij een geluidssensatie (het fysiologische niveau aan hoorders kant in fig. 0.1). Vervolgens moet hij het waargenomen spraakgeluid, dat in wezen continu is, in kleinere eenheden opdelen (het linguïstische niveau in fig. 0.1). In de psycholinguïstiek wordt de laatste decennia vrij veel aandacht besteed aan de zogenaamde ‘unités perceptives de base’ zoals de woordklemtoon of de syllabe (Nguyen 2004: 10). In functioneel opzicht dragen die bij aan het herkennen van de woorden die de spreker in zijn boodschap gebruikt heeft. Zo blijken luisteraars met verschillende taalachtergronden niet op dezelfde aanwijzingen te steunen. Zo speelt de syllabe b.v. een veel belangrijkere rol bij Franstaligen dan bij Nederlandstaligen die op hun beurt veeleer een beroep doen op de woordklemtoon (zie o.a.

Christopher e.a. 1991, Cutler e.a. 1986, Segui & Ferrand 2002 voor een bespreking). Uiteindelijk maken de perceptieve basiseenheden, de kennis van de taal en de kennis van de wereld het voor de hoorder mogelijk de oorspronkelijke bedoeling van de spreker te reconstrueren (het ‘cognitieve niveau’ in fig. 0.1).

Kijken we nu naar het spraakgeluid zelf, dan zien we dat het in het spraakcommunicatieproces – letterlijk en figuurlijk – een centrale plaats inneemt. Dit onderdeel van de spraakketen kan immers het best worden gezien als een concreet, fysisch verschijnsel dat als het ware een brug slaat tussen twee mentale processen (i.c. bedoelen en begrijpen) die allebei plaatsvinden in de geest van de taalgebruiker. Het spraakgeluid vormt met andere woorden de waarneembare manifestatie van het verborgen, onderliggende abstracte taalsysteem, d.i. de zogenaamde *competentie* van de spreker.

Daarnaast vertoont het spraakgeluid een eigen structuur waarin de bedoeling van de spreker door middel van kleinere eenheden gecodeerd wordt. Zo zou men in het verlengde van Palmer (1922: 82) zelfs kunnen zeggen dat ‘speech is nothing more than a series of rough hints which the hearer must interpret in order to arrive at the meaning which the speaker wishes to convey’. Centraal in het betekenisgevingsproces staat – naast en/of in samenwerking met de klanken, de woordkeuze en de woordvolgorde – de prosodie van de taal. Immers,

c’est la structure prosodique (intensité et intonation) qui donne à l’auditeur d’un énoncé la première orientation à suivre pour trouver le sens. C’est à l’intérieur des cadres dressés par la prosodie qu’il doit chercher; ce sont ces cadres qui doivent être remplis à l’aide de l’information que peuvent lui donner, grâce à son expérience de la langue, la phonologie, la phonétique, la grammaire et le lexique. La prosodie est au centre tant de la structure que du mécanisme de la langue. Prétendre la renvoyer à la périphérie de la langue, c’est en fait la méconnaître et méconnaître la langue (Malmberg 1971: 203).

Het woord ‘prosodie’ komt uit het Grieks (*‘prosodía’*) en betekent letterlijk ‘datgene wat bij (*‘pros’*) de muziek (*‘ode’*) komt’ (Fox 2000: 1, Rietveld & Van Heuven 1997: 231-232). Naar analogie van de muziek poneert men namelijk ook voor de taal dat de klanken ook ingebed zijn in een melodisch en ritmisch kader. In deze visie vormt de prosodie dus een structuur die zich ‘boven de klanken’ bevindt (Fox 2000, Van Heuven 2002). Vandaar dat die in de gespecialiseerde literatuur omschreven wordt als een ‘suprasegmenteel verschijnsel’, d.w.z. een onderdeel van de taal dat boven de segmenten/fonemen dient te worden gesitueerd en dat los van de fonetische materie (i.c. de spraakklanken) van de uiting opereert. Deze opvatting wordt echter niet door alle auteurs aanvaard (zie Rossi 1999 voor een overzicht van de

discussie). Vast staat in ieder geval dat de prosodie een zeer belangrijke plaats inneemt in het communicatieproces (zie infra).

Tot de prosodie behoren o.a. de (woord)klemtoon, het (zins)accent, de intonatie, het ritme en de spreekpauzes. In het spraakgeluid worden deze verschijnselen concreet gerealiseerd als variaties van de *grondfrequentie* (F_0), de *duur* en de *intensiteit*. De variaties van de verschillende parameters worden waargenomen als veranderingen van de *toonhoogte* (de ‘melodie’), de *lengte* en de *luidheid* (‘het volume’). Vanuit fonetisch oogpunt kan de prosodie dus het best als een multiparametrisch verschijnsel worden gezien. In functioneel opzicht draagt ze in belangrijke mate bij aan de structurering en de interpretatie van gesproken taaluitingen. Zo dient woordklemtoon ertoe om woordvormen van elkaar te onderscheiden en om woordbetekenis in het mentale lexicon te activeren (Cutler 1984), geven accenten aan welke zinselementen in de geest van de spreker een grote informatieve waarde hebben en welke niet of minder (Gussenhoven 1984), drukt iemands intonatiepatroon allerlei emoties uit (Mozziconacci 1998, Van Bezooijen 1988) en duiden spreekpauzes belangrijke structuurbreuken in de zin aan (Van Donzel & Koopmans-Van Beinum 1996).

Met betrekking tot de prosodie dient te worden opgemerkt dat die een ambivalent karakter vertoont. Taaltypologisch onderzoek laat immers vermoeden dat alle talen ter wereld over een (vorm van) prosodie beschikken, maar dat zowel haar fonetische en fonologische verschijningsvormen als haar communicatieve functies van taal tot taal verschillen (Hirst & Di Cristo 1998). Merkwaardig is wel dat het onderzoek naar de prosodie, ondanks het feit dat de belangstelling voor haar vormen en functies in het communicatieproces niet van recente datum is¹, pas in de loop van de jaren '60 van de vorige eeuw echt van de grond is gekomen (Rossi 1999: 5). Tegenwoordig is de literatuur over de prosodische/suprasegmentele eigenschappen van gesproken taaluitingen zó omvangrijk en gevarieerd dat die nu in haar geheel nauwelijks te overzien is, zoals moge blijken uit het volgende citaat uit de openingstoespraak van Daniel Hirst naar aanleiding van het colloquium *Speech Prosody 2002* (Aix-en-Provence, 11-13 april 2002):

The subject of speech prosody today covers a huge multidisciplinary area of research involving scientists from very different backgrounds and traditions, including academic linguistics and phonetics, conversation analysis, semantics and pragmatics, sociolinguistics, acoustics, speech synthesis and recognition, cognitive psychology, neuroscience, speech therapy, language teaching. Work in each of these fields has evolved very rapidly over the last few years and it is virtually impossible for any one person to keep up with the most recent work in all these fields.

---

¹ Het eerste systeem om de prosodie van gesproken taaluitingen weer te geven, werd nota bene in 1775 door Steele ontworpen. Meer details hierover vindt men in Campione (2001: 42).

Ondanks de veelzijdigheid en het sterk interdisciplinaire karakter van het prosodieonderzoek is er tot op de dag van vandaag nauwelijks onderzoek gedaan naar het verwervingsproces van prosodische verschijnselen. In feite hebben de meeste studies op dat gebied betrekking op het verwerven van de moedertaal (b.v. Fikkert 1994, Konopczynski 1991, 1998b). Aan de prosodie van tweede-/vreemdetaallearners² (voortaan T2-/VT-leerders) is tot op heden heel weinig aandacht besteed. Het enige wat op dat gebied vast lijkt te staan, is dat T2-/VT-leerders daar vaak moeilijkheden mee hebben en dat ze – zelfs op een gevorderd niveau – een zeker buitenlands accent behouden (Verhoeven 1994: 303).

In het onderzoek waarvan in dit proefschrift verslag wordt uitgebracht, wordt geprobeerd wat meer te weten te komen over het verwervingsproces van een onderdeel van de prosodie van een vreemde taal (i.c. het Nederlands en het Frans) en de factoren die daar een invloed op hebben. In wat volgt, wordt nu eerst kort ingegaan op de onderzoeksvragen en de methodologie.

Uit de literatuur over prosodie blijkt dat het haast onmogelijk is om in eenzelfde onderzoek te willen ingaan op *alle* prosodische kenmerken van een bepaalde taal(variëteit), laat staan van de leerderstaal. Daarom beperkt dit werk zich tot de (zins)accentuering. Met de term (zins)accent wordt bedoeld: de speciale nadruk die de spreker gebruikt om een woord(groep) in de zin te laten opvallen (Gussenhoven 1984). Er is voor dit onderdeel van de prosodie gekozen omdat de accentuering een heel erg belangrijke rol speelt in het communicatieproces. Om met Van Katwijk (1974: 1) te spreken: ‘Accentuation is a protruding stone in a valley. The valley is speech communication’. In feite fungeren accenten als signalen die de luisteraar vertellen welke zinselementen in de context een grote informatieve waarde hebben en welke niet of minder (Gussenhoven 1984). Ook verschaft het accentsysteem de nodige ankerplaatsen voor globale melodische bewegingen. De accentuering lijkt dus een geschikt uitgangspunt te vormen voor de studie van de prosodische eigenschappen van de tussentaal³

---

² In alledaags taalgebruik worden de termen ‘tweede taal’ (voortaan T2) – ‘vreemde taal’ (voortaan VT) heel vaak door elkaar gebruikt om te verwijzen naar een taal die men na de moedertaal (voortaan T1) heeft geleerd. Er zijn echter verschillen tussen de twee begrippen die o.a. tot uitdrukking komen in de frequentie waarmee de taal gebruikt wordt en de situatie waarin die geleerd wordt (Hilgsmann 1997: 18, zie ook Van Kalsbeek 2001). Wat de frequentie van gebruik betreft, fungeert een T2 als ‘een dagelijkse gebruikstaal naast de moedertaal’ en kan daarom het best worden gezien als ‘een secundair communicatiemiddel’ (Beheydt 1987: 6). Gaat men nu uit van de onderwijssituatie, dan blijkt een T2 geleerd te worden in een gemeenschap waar die taal ook de voertaal is, b.v. allochtonen die in Nederland Nederlands leren. Een VT daarentegen wordt geleerd in een omgeving waar die niet als omgangstaal dienst doet, b.v. Walen die in Wallonië Nederlands leren.

³ De term ‘tussentaal’ werd in 1972 door Selinker voorgesteld om te verwijzen naar het taalsysteem dat T2-/VT-leerders op een gegeven moment in het taalverwervingsproces hebben opgebouwd. Met ‘tussentaal’ wordt soms ook bedoeld: ‘een reeks van grammatica’s die gaandeweg meer gaan lijken op de grammatica van de doeltaal’ (Hulstijn 1978: 88). In dit werk worden de termen ‘leerderstaal’ en ‘tussentaal’ als synoniemen beschouwd.

(Eng. ‘*interlanguage*’, voortaan IL), d.i. het zich ontwikkelende taalsysteem van tweede-/vreemdetallearders.

Het onderzoeksproject waaruit deze dissertatie voortkomt, had tot doel een gedetailleerde beschrijving te geven van (i) de fonetische realisatie van accenten door middel van de grondfrequentie (F_0), de duur en de intensiteit (fonetische dimensie), (ii) hun plaatsing in de zin (distributionele dimensie) en (iii) het gebruik ervan in de markering van de informatieve geleiding van gesproken taaluitingen (functionele dimensie). In de studie waarvan in dit proefschrift verslag wordt uitgebracht, beperk ik me echter tot de distributie van accenten in de tussentaal van een groep (vrij) gevorderde Franstalige leerders van het Nederlands en een groep (vrij) gevorderde Nederlandstalige leerders van het Frans.

Ten behoeve van het onderzoek is een corpus gesproken (tussen)taal aangelegd. In totaal is ongeveer 35 uur materiaal verzameld door middel van vier verschillende elicitatie-procedures, nl. een leesopdracht, een experimentele toets bestaande uit het beschrijven van plaatjes, het navertellen van een verhaal en een gesprek. Naast gegevens in de tussentaal bevat het corpus ook vergelijkbaar materiaal in de moedertaal van de proefpersonen (voortaan ppn.). Elke ppn. heeft immers de verschillende tests twee keer afgelegd, nl. één keer in de doeltaal en één keer in de moedertaal (in deze volgorde).

Als informanten voor het onderzoek fungeren twintig (vrij) gevorderde Franstalige leerders van het Nederlands en twintig (vrij) gevorderde Nederlandstalige leerders van het Frans (tien uit Nederland en tien uit Vlaanderen). Het Frans en het Nederlands hebben ze als vreemde taal op school geleerd. Al met al hebben alle informanten buiten de lessen weinig contacten (gehad) met de doeltaal. Er is met andere woorden sprake van **gestuurde vreemde-taalverwerving**⁴. Op het moment van de opnames (november 2003-maart 2004) zaten ze in het tweede jaar Toegepaste Economische Wetenschappen of Bedrijfscommunicatie aan een Belgische resp. Nederlandse universiteit en hadden ze allemaal tien jaar lessen Frans of Nederlands achter de rug. Meer details over de proefpersonen en de gebruikte elicitatie-procedures worden in hoofdstuk IV gegeven.

Deze dissertatie bestaat uit twee delen. Het eerste deel vormt de theoretische voorstudie die ten grondslag ligt aan de experimentele contrastieve (tussentaal)studie in deel II. Hoofdstuk I behandelt de ‘*prosodische structuur*’ van talen in het algemeen. Hierbij wordt nader ingegaan op de fonetische, linguïstische en functionele aspecten van de prosodische structuur (Fox

2000). Hoofdstuk II daarentegen verschaft een overzicht van het accentonderzoek in het Frans en in het Nederlands. Aan de hand van een contrastieve analyse wordt er o.a. onderzocht welke vormen de accentuering in de twee talen aanneemt en welke functies die vervult in mondelinge communicatie. Ten slotte sluit de bespreking van het accentonderzoek in de leerderstaal de theoretische voorstudie af. Dat hoofdstuk behandelt achtereenvolgens de distributionele studies, die van de fonetische realisatie van accent en die van het gebruik van prosodische en niet-prosodische middelen om de informatiestructuur van taaluitingen uit de verf te doen komen. Als rode draad voor de bespreking van de tussentaal fungeert de vraag of (en in hoeverre) de moedertaal van de leerders een invloed heeft op de drie zonet genoemde dimensies.

In deel II worden de onderzoeksresultaten voorgesteld. Hoofdstuk IV geeft een gedetailleerd overzicht van het onderzoeksproject dat tot deze dissertatie heeft geleid, en fungeert dan ook als een overgangshoofdstuk tussen de twee delen van het proefschrift. In de eerste plaats komen de onderzoeksvragen ter sprake. Daarna ga ik nader in op de methodologie. Komen achtereenvolgens aan de orde: het algemene onderzoeksdesign, de selectie van de proefpersonen, hun profiel als vreemdetaallearners, de gebruikte elicitatieprocedures, de structuur en analyse van het corpus.

Het Geïntegreerd Contrastief Model waarop onderhavige studie berust (zie hoofdstuk IV), houdt vier types contrastieve studies in, nl. Nederlands (T1) – Frans (T1), Nederlands (T1) – Nederlands (T2), Frans (T1) – Frans (T2) en Nederlands (T2) – Frans (T2). De voornaamste resultaten van die vier paarsgewijze vergelijkingen worden in hoofdstuk V t.e.m. hoofdstuk VIII gerapporteerd. Die vier hoofdstukken beginnen met een korte beschrijving van de toegepaste methodologie en van de onderzochte hypothesen. Daarna komen de onderzoeksresultaten aan bod. Ten slotte worden de bevindingen van het onderzoek in het licht van de beschikbare gespecialiseerde literatuur besproken. Op die manier kunnen er ideeën en/of hypothesen uit de vakliteratuur aan de (tussen)taalfacten worden getoetst. Laat ik er echter op wijzen dat het doel van dit werk er eerder in bestaat een beter beeld te krijgen van het leerproces van de accentuering in een vreemde taal, dan om de ideeën uit het theoretische accentplaatsingsonderzoek experimenteel te bestuderen.

Na die vier resultatenhoofdstukken worden ten slotte de conclusies gepresenteerd. Eerst wordt een algemeen overzicht gegeven van de studie en van de voornaamste bevin-

---

⁴ Er is sprake van gestuurde taalverwerving 'wanneer iemand een T2 leert in het onderwijs of met behulp van leerboeken. Vanwege de selectie van de leerstof en de gevolgde didactiek wordt immers het verwervingsproces gestuurd' (Appel & Vermeer 1994: 12).

dingen. Daarna wordt nader ingegaan op de methodologie, in het bijzonder op het theoretische – en didactische – nut van contrastieve *tussentaal*analyses. Op grond van deze bespreking wordt als volgende stap geprobeerd om elementen te distilleren die van belang (kunnen) zijn voor het onderwijs van het Frans en van het Nederlands als vreemde taal. Er worden bij wijze van besluit nog suggesties gedaan voor vervolgonderzoek.

